

ԱՎԱԳ ՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆՅԱՆ
Պատմական գիտ. թեկնածու

«ՄԱՐՏՆՉՈՂ ԱՆԱՏՎԱԾՆԵՐԻ ՄԻՈՒԹՅՈՒՆԸ»՝ ԿՈՍԿՈՒՄԻ ՉԿԱՅԱՑԱԾ ՆԱԽԱԳԻԾ՝

ՆԱԽԱԲԱՆ

Պատմության ընթացքում մեծ թիվ են կազմում կրոնի, եկեղեցական կառույցների նկատմամբ պետական իշխանության գործադրած բռնությունները: Սակայն նորագույն շրջանում ծավալով եւ հասցրած վնասակարության աստիճանով առանձնանում է ԽՍՀՄ-ում հակակրոնական պայքարը 1920–1930-ական թվականներին:

Խորհրդային հակակրոնական պայքարի առաջամարտիկը «Մարտնչող անաստվածների միություն» կոչվող կառույցն էր: Մինչ այժմ ՀԽՍՀ-ում այդ կառույցի գործունեությունն ամբողջական ուսումնասիրության չի ենթարկվել ինչպես պատմագիտական, այնպես էլ քաղաքագիտական տեսանկյունից՝ ձեւավորման նախադրյալների, դրդապատճառների, զարգացման փուլերի, կազմակերպչական կառույցի, սոցիալական կազմի, անդամների ներուժի, գաղափարախոսական հիմնադրույթների, հրատարակչական եւ քարոզչական գործունեության առումներով²: Մինչդեռ դրա անհրաժեշտությունն ու արդիականությունն ակնհայտ են:

Նշենք, որ բուն Ռուսաստանում նույնպես սույն նյութին անդրադարձել է մեկ ուսումնասիրող³:

Նյութը հարկավոր է դիտարկել պետական հակակրոնական քաղաքականության, պետության եւ կրոնական կառույցների փոխհարաբերությունների համապատկերում:

Հայտնի է, որ ՀԱԵ-ի (ինչպես նաեւ՝ Ռուս Ուղղափառ եւ քրիստոնեական ու ոչ-քրիստոնեական այլ եկեղեցիների եւ հավատամքային կա-

¹* Ստացվել է՝ 24.08.2023, գրախոսվել է՝ 30.08.2023: Էլ. հասցե՝ avag.harutyunyan@yandex.com:

² Եզակի աշխատանքը տես է. ՀՈՎՀԱՆՆԻՍՅԱՆ, Մարտնչող անաստվածների միության գործունեությունը Խորհրդային Հայաստանում 1920–1930-ական թթ., «Էջմիածին», 2014, Ա., էջ 100–107:

³ Ску Русская Православная Церковь в советское время (1917–1991). Москва, 1995, էջ 46–156. С. ПОКРОВСКАЯ, Союз воинствующих безбожников СССР: организация и деятельность 1925–1947. Автореферат диссертации кандидата исторических наук, Москва, 2007:

ռուլցյանների) նկատմամբ պետության վերաբերմունքն ի սկզբանե թշնամական էր: Իսկ պատճառը պարզ էր. եկեղեցին կոմունիստական իշխանություններն ընկալում էին որպես նախկին՝ ցարական- դաշնակցական համակարգի գոյությունն ամրապնդող քաղաքական հենարաններից մեկը, որը տիրապետելով հսկայական գույքի ու դրամական միջոցների եւ առնվազն ողջ հանրապետությունում տեղաբաշխված կառույցների՝ կարող էր իբր հակառակվել նոր իշխանության հաստատմանը: Այդ պատճառով ՀԱԵ-ի դեմ պայքարն ստացավ համալիր ու համակարգված քաղաքական բնույթ՝ եկեղեցական գույքի բռնագրավումից մինչեւ հոգեւորականների ձերբակալություններ եւ գնդակահարություններ, ինչպես նաեւ վանական կառույցների փակում կամ քանդում:

ՄԵՌԵԼԱԾԻՆ ԿԱՌՈՒՅՑԻ ՊԱՏՄԱԿԱՆԸ

ԽՍՀՄ «Մարտնչող անաստվածների միությունը» հիմնադրվել էր «Անաստված» թերթի (1922–1935, 1938–1941) շուրջ 1924 թ. օգոստոսին Մոսկվայում: 1925 թ. գումարվել էր առաջին⁴, 1929 թ.՝ երկրորդ համագումարը⁵: Անփոփոխ ղեկավարը հին բոլշևիկ Նմեյսյան Յարոսլավսկին էր⁶: Արդեն 1941 թ. այս կառույցն ուներ 3,5 մլն. անդամ, 96 հազար բջիջ: Նշանաբանը՝ «Պայքարը կրոնի դեմ պայքար է սոցիալիզմի համար»: ԽՍՀՄ «Մարտնչող անաստվածների միությունն» ուներ «Անաստված» հրատարակչություն, տարբեր տարիներին ռուսերեն հրատարակել է «Անաստված» թերթը, «Անաստված», «Հակակրոնական», «Մարտնչող աթեիզմ», «Աթեիստ», «Գյուղական անաստված», «Անաստվածը հաստոցի մոտ», «Անաստվածը հանուն մշակութային հեղափոխության» ամսագրերը⁷: Իսկ ԽՍՀՄ ազգային լեզուներով հրատարակվել են ընդհա-

⁴ *Слѣ* Устав Союза безбожников СССР. М., 1925:

⁵ *Կանոնադրություն ԽՍՀՄ Մարտնչող անաստվածների միության, Երեւան, 1928, Թիֆլիս, 1930*: Стенографический отчет Второго Всесоюзного съезда Союза воинствующих безбожников СССР Москва, 1930:

⁶ *Слѣ* Е. Ярославский, 10 лет на антирелигиозном фронте, Москва, 1927. Против религии и церкви. Т. 1–4., Москва, 1932–1935. Коммунизм и религия, Москва, 1936. Библия для верующих и неверующих, Москва, 1977:

⁷ *Слѣ* Воинствующее безбожие в СССР за 15 лет (1917–1932), Москва, 1932. XV лет Союза воинствующих безбожников СССР, Москва, 1940. Б. Коновалов, Проблемы теории и практики атеизма в СССР в 1920–1930-х гг. Автореферат диссертации кандидата философских наук, Москва, 1968. Ա. ԼՈՒԿԱՉԵՆԿԻ, *Կրոնի դեմ պայքարելու հերթական խնդիրները եւ ՄԱՄ միջազգային*

նուր առմամբ տասնհինգ անուն թերթ եւ ամսագիր: 1947 թ. միությունը լուծարվել է, գործառույթները փոխանցվել են նորաստեղծ՝ քաղաքական եւ գիտական գիտելիքների տարածմամբ զբաղվող «Գիտելիք» ընկերությանը:

Հայաստանում, ի տարբերություն Ռուսաստանի, մարտնչող անաստվածների շարժումը ձեւավորվեց ու կայացավ առավել ավելի ուշ շրջանում: Այսպես՝ միայն 1927 թ. ՀԿ(բ)Կ ԿԿ կից ստեղծվեց եկեղեցական եւ հակակրոնական հարցերով մշտական հանձնաժողով⁸: Վերջապես, 1928 թ. մարտին ՀԿ(բ)Կ ԿԿ ագիտարող բաժնին կից հակակրոնական հանձնաժողովը որոշեց ստեղծել «Մարտնչող անաստվածների միություն»⁹: 1928 թ. հոկտեմբերի 30-ին Հայաստանի «Մարտնչող անաստվածների միության» հիմնադիր համագումարը (հիսունութ պատգամավոր (հիսունչորս հայ, մեկ ռուս, երկու թյուրք, մեկ հույն) 8000 անաստվածից) խնդիր առաջադրեց խորացնել գաղափարական պայքարն աղանդավորների դեմ, որոնք ձգտում են ազդեցության տակ առնել առաջին հերթին երիտասարդությանը: Անհրաժեշտ համարվեց ստեղծել «անաստվածների բջիջներ», աստվածամերժ աշխատակիցների ստեղծման ու վերապատրաստման, դաստիարակության համար պայքար մղել, կազմակերպել «անաստված» կոլտնտեսություններ, տարաբնույթ այլ հիմնարկներ¹⁰:

«Հակակրոնական պրոպագանդի նշանակությունն իդեոլոգիական պայքարի ճակատում» զեկույցում Հայաստանի կոմկուսի ղեկավար Ա. Խանջյանը շեշտեց. «Հայաստանում կրոնի հենց ներկա նույնիսկ թույլ վիճակը խոչընդոտ է, որպեսզի ամբողջ բանվոր դասակարգն ու աշխատավոր գյուղացիությունը լծվեն սոցիալիստական շինարարության: Կրոնը մեզանում դեռ շարունակում է թունավորել աշխատավորության դասակարգային գիտակցությունը: Անաստվածների միության առաջին հրամայական պահանջն այն է, որ կազմակերպությունը չդառնա ինքնամփոփ կամ մեկուսացած մի ընկերություն, պետք է լինի մասսայական

աշխատանքը, Երեւան, 1932: ԽՍՀՄ ՄԱՄ-ի քաղաքային եւ շրջանային խորհուրդների կանոնադրություն, Երեւան, 1938:

⁸ ՀԱԱ, ֆ. 1, ց. 7, գ. 28, թ. 8:

⁹ Հ. ՔՐՈՅԱՆ, ՀԿ(բ)Կ պայքարը աշխատավորության աթեիստական դաստիարակության համար, ԼՀԳ, 1974, թ. 11, էջ 3–12:

¹⁰ «Անաստված», 1928, թ. 9–10, էջ 1–2:

կազմակերպություն: Պետք է հավասարապես պայքարի թե հին եւ թե «նոր» կոչված եկեղեցիների դեմ, որոնք սկզբունքորեն որեւէ տարբերություն ունենալ չեն կարող մեր պայքարի համար»¹¹:

Միության նախաձեռնող հանձնաժողովի նախագահ Կարո Ղազարյանի տվյալներով իբր կար 400 բջիջ (8000 անգամ), «Անաստված» ամսագրի տպաքանակը 5000 էր: Ընտրվեց միության կենտրոնական խորհրդի նախագահություն, նախագահ՝ Մինաս Սարգսյան, անդամներ՝ Կ. Ղազարյան, Հ. Պետրոսյան, Մ. Գրիգորյան, Գ. Տոնյան, Ս. Մկրտչյան, Կ. Մկրտչյան: Ամսագրի խմբագիր հաստատվեց Պետիկ Թորոսյանը¹²: Միության նախագահ Մինաս Սարգսյանը, որպես դրվատանքի խոսք, ինքնակենսագրականում շեշտում էր. «1903 թ.-ից իմ ընտանիքում տեղի չի ունեցել ոչ մի կրոնական ծիսակատարություն, եւ մինչեւ օրս ոչ մի աստված մեզ չի պատժել այդ «հանցանքի» համար»¹³:

Միության ստեղծումը հատուկ կարեւորեց ժամանակի առաջատար կուսակցական պատմաբան Կ. Ղազարյանը¹⁴: Իսկ խորհրդային գործիչ Զ. Աշրաֆյանը մասնավորապես շեշտում էր հետեւյալը. ««Անաստված» միությունը պետք է դնել արժանի, բայց դեռեւս չարժանացած բարձրության վրա: Գլխավորը — պետք է հրաժարվել այն մտքից, թե «Անաստվածը» միակն է, որ պետք է զբաղվի դասակարգային պայքարով հակակրոնական ֆրոնտում: Այդ նա չի կարող կատարել առանց կուսակցական, կոմերիտական եւ արհմիութենական կազմակերպությունների ամենամոտիկ եւ սերտ ղեկավարության տեղերում»¹⁵:

Համագումարն առաջադրեց ընդունել հակակրոնական պայքարի հետեւյալ կարգախոսները որպես ուղեցույց. «Կրոնի դեմ պայքարը կուլտուրական հեղափոխության անհրաժեշտ պայմանն է: Հանուն սոցիալիստական նոր հասարակության՝ առանց կրոնի, տերտերի եւ հարբեցող տոների», «Հակահեղափոխական կուսակցությունները օգտագործում են

¹¹ Անաստվածների միության առաջին համագումարը, «Խորհրդային Հայաստան», 1928, նոյեմբերի 1:

¹² «Խորհրդային Հայաստան», 1928, նոյեմբերի 2: «Անաստված», 1928, թ. 9–10, էջ 26–29:

¹³ «Անաստված» ամսագիր, 1928, թ. 11–12, էջ 19:

¹⁴ Կ. ՂԱԶԱՐՅԱՆ, Պայքար ընդդեմ հետադեմ, կրոնաբարոյական իդեալիզմի, հանուն գիտական, մարտնչող մատերիալիզմի, «Լենինյան ուղի», 1929, թ. 3, էջ 72–78: Նաեւ տես Մալիսի մեկը եւ մեր անելիքները, «Անաստված», 1929, թ. 3, էջ 4–6:

¹⁵ Զ. ԱՇՐԱՖՅԱՆ, Ինչպես չպետք է աշխատել հակակրոնական ֆրոնտում, «Լենինյան ուղի», 1929, թ. 6, էջ 63:

կրոնը, եկեղեցին, աշխատավոր մասսաների հեղափոխականությունը թմրեցնելու համար, էլ ավելի ուժեղացնենք պայքարը հակախորհրդային կուսակցությունների, եկեղեցու, կրոնի դեմ, նրանց միասնական ճակատը խորտակելու համար», «Կրոնը եւ ալկոհոլը կուլտուրական հեղափոխության թշնամիներն են: Քրիստոսի ծննդյան առասպելը կապիտալիստների կողմից աշխատավորների շահագործման գործիքն է», «Հակակրոնական մամուլը հակակրոնական պրոպագանդի ամենահզոր միջոցն է»¹⁶: Իսկ բանաձեւում շեշտվում էր. «Ուժեղացնել հոգեւորականների, զանազան աղանդների ղեկավարների, եկեղեցական կազմակերպությունների դեմ պայքարը, որի հաջողության գրավականներն են. ա. խորացնել եւ կազմակերպչորեն ամրապնդել հակակրոնական կազմակերպությունները, բ. տարածել լայն մասսաների մեջ, գ. ուժեղացնել կապը, դ. բոլոր անաստվածներն ինքնակրթվեն, գրականության տարածում, ե. մամուլում լուսաբանում»¹⁷:

Սակայն անգամ մեկ տարի անց նշվում էին առկա բացթողումները եւ թերացումները: ՀԿ(բ)Կ ԿԿ ագիտարույ բաժինը 1929 թ. դեկտեմբերի 6-ին հակակրոնական աշխատանքների ուժեղացման մասին շրջաբերականում մասնավորապես նշում էր. «Անաստվածների միությունը» կուսակցական, ԼԿԵՄ, պրոֆ կազմակերպությունները լուրջ ուշադրություն չեն դարձնում, հրամայական անհրաժեշտություն է ամեն կերպ աջակցել այդ կազմակերպության ամրացմանը: Հակակրոնական ագիտացիայի հիմնական եւ տիրող, բայց միանգամայն սխալ ձեւն է պայքարը տերտերների դեմ, եկեղեցիների մասսայական փակումը, տեղ-տեղ բռնի, վարչական միջոցների աջակցությամբ: Նման վարչական կոպիտ մեթոդներն ավելի ուժեղացնում են կրոնական զգացումները եւ թուլացնում հեղափոխական օրինականությունը: Կրոնի դեմ պայքարը պետք է ընդունել մի երկարատեւ պրոցես եւ այն էլ կոմունիստական դաստիարակման միակ ուղիով: Կրոնի դեմ պայքարի բնագավառում պետք է հրաժարվել մի անգամ ընդմիշտ երկու կարծիքից, որ հակակրոնական աշխատանքը մասսաներին զուտ բնագիտական իմացություններ տալու աշխատանք է, եւ որ նա չեզոք մի գործ է եւ իր մեջ չունի քաղաքական բնույթ»¹⁸:

¹⁶ «Անաստված», 1928, թ. 11–12, էջեր 9, 10, 15, 23:

¹⁷ «Անաստված», 1928, թ. 11–12, էջ 30–32:

¹⁸ ՀԱԱ, ֆ. 1, ց. 9, գ. 18, թթ. 44–46:

Հայաստանի «Մարտնչող անաստվածների միությունը» 1928 թ. վերջին պաշտոնապես ուներ 10 000 անդամ, 1929 թ.՝ 13 000, 1930 թ.՝ 40 000¹⁹: Անդամների քանակը թեպետ հետագայում տասնյակ հազարներով աճեց, սակայն իրականում այդ թվերը միայն թղթի վրա էին գրվում:

Միության գործունեության արդյունքում վարչահրամայական բռնաճնշումների հետեւանքով հոգեւոր ծառայությունից հրաժարվեցին եւ միությունն անդամակցեցին մի շարք քահանաներ, Լոռի-Փամբակի գավառի Քյուլլուշա գյուղի քահանա Սուքիաս Տեր-Սուքիասյանը, Նալբանդ գյուղի տիրացու Ավետիս Սանթրյանը, Զանգեզուրի գավառի Հայկավան գյուղի քահանա Կ. Կարապետյանը, Ն. Ղամբարլու գյուղի քահանա Աբրահամ Մամաջանյանը, Դիլիջանի գավառի Սեւար գյուղի քահանա Ղեւոնդ Ղալումյանը, Դարալագյազի գավառի Հերվեններ գյուղի քահանա Սիմոն Ղամբարյանը, Փաշալու գյուղի տիրացու Զաքար Ստեփանյանը, Լոռիի գավառի Համամլուի շրջանի Թափանլու գյուղի քահանա Նիկողոս Սարգսյանը, Մարտունու վ. Ադիյամանի քահանա Մաթեոս Բարսեղյանը²⁰: Նրանց հրաժարականները լայնորեն օգտագործվում էին քարոզչական նպատակով: Հիշատակենք մի քանի օրինակ. «Հրաժարվում եմ քահանայությունից — Սուքիաս Տեր-Սուքիասյան, Փամբակի Քյուլլուշա գյուղից: Այսօր այլեւս չեմ կարող շրջել ու գործել այդ գարշելի սեւագույն փարաջի տակ եւ խաբել խեղճ գյուղացիությանը: Այսօր բացահայտ դուրս եմ գալիս հայտարարելով, որ կրոնն ու եկեղեցին ոչ այլ ինչ են, եթե ոչ մասսաներին խաբելու, կեղեքելու եւ բթացնելու միջոց: Ես, այդ հասկանալով ու գիտակցելով, հրաժարվում եմ կղերականների համբարությունից եւ կրոնից: Այդ անելուց հետո մտնում եմ մեր գավառակի Անաստվածներուն խմբակի մեջ եւ տանելու եմ հակակրոնական պրոպագանդա: Ապա կոչ եմ անում բոլոր նրանց, որոնք մի անգամ գիտակցաբար թե անգիտակցաբար ընկել են իմ վիճակի մեջ, դառել «տեր հայր», հիմա «ի խորոց սրտից» ընդունում են կրոնի կեղծիք ու ստություն լինելը, կրոնի վնասակար լինելը, կղերականության անպիտան ու թալանչի դերը, հետեւեն ինձ ու հրաժարվելով — հրաժարվեն իրենց իբր թե «սուրբ» կոչումից»: Նալբանդ գյուղի տիրացու Ավետիս Սանդրոսյանի նամակը: Չնայած իմ չքավոր

¹⁹ «Անաստված», 1930, թ. 18, էջ 7:

²⁰ «Անաստված», 1928, թ. 7–8, էջ 21, թ. 9–10, էջ 21, 1929, թ. 1–2, էջ 20–21, 1935, թ. 10:

ու աննախանձելի վիճակին, մինչև խորհրդայնացումը չէի գիտակցում, որ եկեղեցին ստորոկթյունների եւ կեղծիքների բուն է: Խորհրդային իշխանության օրոք, երբ բացվեց ու պարզաբանվեց շատ մութը բան մեզ համար, ես հասկացա եկեղեցու վտանգավոր լինելը մեզ համար: Սրանով հայտնում եմ, որ այսուհետեւ ոչ միայն տիրացություն չեմ անելու, այլ եւ չեմ հաճախելու եկեղեցի»²¹:

Հատկանշական է, որ «Մարտնչող անաստվածների միության» կենտրոնական խորհրդի նախագահները եւ «Անաստված» պարբերականների խմբագիրները պարբերաբար փոփոխվում էին: Օրինակ՝ 1934 թ. հուլիսի 28-ին ՀԿ(Բ)Կ ԿԿ Բյուրոն խորհրդի նախագահ Ե. Խոջամիրյանի փոխարեն հաստատեց Լեւոն Վարդունուն²², իսկ 1935 թ. փետրվարի 18-ին, հակակրոնական աշխատանքի վիճակը գնահատելով «ծայրահեղ անբավարար» եւ հաշվի առնելով «խորհրդի տարիներ շարունակ փաստացի անգործունակ» լինելը, Վարդունուն (մնաց «Անաստված» ամսագրի խմբագիր) փոխարեն նախագահ հաստատվեց Ս. Շահվերդովան²³, որին 1936 թ. փետրվարի 20-ին փոխարինեց Պ. Պետրոսյանը²⁴, 1938 թ. հունիսի 23-ին՝ Ա. Օգանեզովը²⁵, 1940 թ. մարտի 10-ին՝ Ս. Գինոսյանը²⁶: Հավելենք, որ միության ղեկավար կազմի մեծ մասը կուսակցական աշխատակիցների հետ 1937–1938 թթ. ենթարկվեցին բռնաճնշումների:

Անկայուն էր վիճակը նաեւ համագումարների հրավիրման պարագայում: Սկզբնապես որոշվեց այն գումարել 1935 թ. մայիսի վերջին, ապա՝ 1938 թ. փետրվարի 15-ին²⁷, հետո՝ 1938 թ. հուլիսի 25-ին²⁸:

Հակակրոնական պայքարի մոլուցքն այնքան էր սրվել, որ 1931 թ. օգոստոսին Երեւանի Սբ. Լուսավորիչ եկեղեցին հանձնվել էր միությանը՝ հակակրոնական թանգարանի վերածելու համար²⁹, սակայն «ձեռներեց»

²¹ «Անաստված», 1928, թ. 7–8, էջ 21:

²² ՀԱԱ, ֆ. 1, ց. 16, գ. 24, թ. 103: Տես նաեւ ՀԱԱ, ֆ. 950, ց. 1, գ. 25:

²³ ՀԱԱ, ֆ. 1, ց. 15, գ. 11, թ. 85:

²⁴ ՀԱԱ, ֆ. 1, ց. 16, գ. 20, թ. 74:

²⁵ ՀԱԱ, ֆ. 1, ց. 18, գ. 32, թ. 153:

²⁶ ՀԱԱ, ֆ. 1, ց. 21, գ. 42, թ. 94:

²⁷ ՀԱԱ, ֆ. 1, ց. 17, գ. 53, թ. 178:

²⁸ ՀԱԱ, ֆ. 1, ց. 18, գ. 37, թ. 90:

²⁹ ՄԱՆԿՈՒՆԻ, Հակակրոնական թանգարան Երեւանում, «Անաստված», 1931, թ. 11–12, էջ 7:

անաստվածները երեք տարվա ընթացքում թանգարանի փոխարեն եկեղեցում ստեղծել էին... կինոթատրոն եւ բուֆետ, որտեղ զբաղված էին գարեջրի եկամտաբեր վաճառքով³⁰:

ՀԿ(Բ)Կ ԿԿ բյուրոն առնվազն տարին մեկ անգամ պարտագիր կարգով քննարկում էր միության կադրային, աշխատանքային, կազմակերպչաբարոզչական գործունեությունը եւ մշտապես խիստ քննադատում այդ ամենի անբավարար լինելը: Օրինակ՝ 1936 թ. ապրիլի 16-ին միությունը մեղադրվեց այն բանի համար, որ դեռեւս որոշ շրջաններում անգամ խորհուրդներ չեն ստեղծվել, նույնիսկ վերջնական հաշվառված չեն միության անդամները, թույլ է կապը դպրոցների, կուլտուր-լուսավորչական հիմնարկությունների եւ հանրապետական մամուլի հետ, զգալի է որակյալ գիտական կադրերի բացակայությունը դասախոսական աշխատանքների համար³¹: Նույն խնդիրները ՀԿ(Բ)Կ ԿԿ բյուրոն նշեց նաեւ 1937 թ. դեկտեմբերի 21-ին՝ հավելելով անհրաժեշտ կադրերի պատրաստման եւ վերապատրաստման համար դասընթացների կազմակերպման հրատապ անհրաժեշտությունը³²:

Ելնելով տարիներ շարունակ ձգձգվող անգործունակության իրավիճակից՝ ՀԿ(Բ)Կ ԿԿ բյուրոն 1938 թ. մարտի 27-ին ընդունեց «Հայաստանի Մարտնչող Անաստվածների Միության աշխատանքի եւ հակակրոնական քարոզչական վիճակի մասին» հատուկ որոշում, որով հաստատվեց միջոցառումների մանրամասն ծրագիր: Այդտեղ փաստագրվում էր հետեւյալը. «Հակակրոնական քարոզչությունը, որպես կուսակցական քարոզչության կարեւորագույն բաղկացուցիչ մաս, մինչ այժմ Հայաստանում ծավալվել է ծայրահեղ անբավարար: ՄԱՄ Կենտրոնական խորհուրդը չի հաղթահարել իր վրա դրված խնդիրները – հավատացյալների շրջանում հակակրոնական քարոզչության լայնորեն ծավալում, այդ աշխատանքում չի ներգրավել գիտական աշխատողների կադրերին, ուսուցիչներին, բժիշկներին, ագրոնոմներին, կուսակցա-կոմերիտական ագիտատորներին ու քարոզիչների կադրերի: Հայաստանի ՄԱՄ ԿԿ վատ է ղեկավարել սկզբնական կազմակերպություններին եւ ՄԱՄ շրջանային խորհուրդներին եւ չի ապահովել ՄԱՄ Համահայկական կոնֆերանսի

³⁰ «Անաստված», 1934, թ. 1, էջ 7–8:

³¹ ՀԱԱ, ֆ. 1, ց. 16, գ. 35, թ. 93:

³² ՀԱԱ, ֆ. 1, ց. 17, գ. 53, թ. 178:

նախապատրաստումը եւ անցկացումը: ՄԱՄ ղեկավար կազմում ներթափանցել են ժողովրդի թշնամիներ, որոնք հասել են ՄԱՄ տապալմանը եւ լիկվիդացիային: Հակակրոնական քարոզչությունից մի կողմ են կանգնած կոմերիտական, արհմիութենական կազմակերպությունների քարոզիչները եւ ժողովրդական կրթության մարմինները: Ինչպես կենտրոնական, այնպես եւ շրջանային պարբերական մամուլը չեն լուսաբանում հակակրոնական քարոզչության հարցերը եւ չեն մերկացնում եկեղեցականների ու աղանդավորների թշնամական աշխատանքի կոնկրետ փաստերը»³³: Անցյալի նույն ցուցումները կրկնելուց զատ՝ կառավարության եւ Երեւանի քաղաքային իշխանություններին հրահանգվեց միությանն ապահովել նյութական բազայով եւ համապատասխան շենքով: Այսինքն՝ միության ստեղծումից նույնիսկ տասը տարի անց այն զուրկ էր նման առաջնահերթ անհրաժեշտ պարագաներից:

Մարտնչող անաստվածները բավականին «բեղուն» հրատարակչական գործունեություն էին ծավալել³⁴, քարոզչական ասպարեզում ձգտում էին ընդգրկել պետական կառավարման համակարգի³⁵ եւ հանրության գրեթե բոլոր հատվածներին³⁶՝ օգտագործելով անգամ թատերգական գործերը³⁷:

Այսուհանդերձ՝ 1943 թ. նոյեմբերի 10-ին ՀԿ(բ)Կ ԿԿ բյուրոն որոշեց ՀԽՍՀ ԺԿԽ-ին կից ստեղծել ՀԱԵ գործերով խորհուրդ³⁸:

Շարունակությունը՝ հաջորդիվ

³³ ՀԱԱ, ֆ. 1, ց. 18, գ. 28, թթ. 133, 142–143:

³⁴ Օրինակ տե՛ս Ե. ՅԱՐՈՍԼԱՎՍԿԻ, Աստվածաշունչը հավատացյալների ու անհավատաների համար: Ծննդոց գիրք, Երեւան, 1925: Պ. ՎԼԱՍՅԵՆԿՈ, Աստված կա՞րողո՞ք, Երեւան, 1926: Գ. ՊԼԵԽԱՆՈՎ, Հողվածներ կրոնի մասին, Երեւան, 1929: Ա. ԼՈՒՆԱԶԱՐՍԿԻ, Կրոնի պատմության ներածություն, Երեւան, 1931: Հակակրոնական ժողովածու, Երեւան, 1938:

³⁵ Հակակրոնական ձեռնարկ անաստված Կարմիր բանակայինի համար, Երեւան, 1930: Լ. ԻԳՆԱՏԵՒ, Անաստված կոլխոզներ, Ռոստով, 1931: Ե. ՕԼՅՈՒՏԻՆ, Կոլխոզային շարժումը եւ պայքարը կրոնի դեմ, Ռոստով, 1931:

³⁶ Ի. ԵԼՎԻՆ, Եկեղեցին եւ աշխատավոր կինը սահմանի մյուս կողմում, Երեւան, 1932: Ա. ՍՄԻՐՆՈՎ, Հակակրոնական դաստիարակությունը պիոներական կոլեկտիվում, Երեւան, 1932: Մ. ՊԱԼՅԱՎՈՎԱ, Երիտասարդության կրոնական կազմակերպությունները, Երեւան, 1932: Կ. ԲԵՐԿՈՎԱ, Հակակրոնական դավադիրները ընտանիքում, Երեւան, 1930:

³⁷ Ի. ԼԵԲԵԳԵՒ, Անաստվածներ, Երեւան, 1928: Ա. ՄԻՋԻՆ, Կրակենք, ումբակոծենք աստծուն, Թիֆլիս, 1923: Վ. ԹԱԹԻՎՅԱՆ, Կոլխոզի հաղթանակը, Երեւան, 1930: Մ. ԴԱՐԲԻՆՅԱՆ, Թիֆլիս, 1930:

³⁸ ՀԱԱ, ֆ. 1, ց. 23, գ. 37, թ. 105: